

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
історичний факультет
кафедра історії України

Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»
з теми **«ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ ПРИ ВИВЧЕННІ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РР. НА УРОКАХ В ЗАКЛАДАХ
СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ»**

Виконав: здобувач вищої освіти
освітньої програми Середня освіта
(історія)
спеціальності А 4 Середня освіта
предметної спеціальності
денної форми здобуття освіт (за
предметними спеціальностями)
предметної спеціальності А 4.03 Середня
освіта (Історія та громадянська освіта)
ОЛІЙНИК Дмитро Сергійович
Керівник ФІЛІНЮК Анатолій
Григорович, доктор історичних наук,
професор, академік НАН ВО України
Рецензент:

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА. МЕТОДОЛОГІЯ	7
1.1. Стан наукової розробки теми	7
1.2. Джерела дослідження	15
1.3. Методологічні засади роботи	17
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ЯК СКЛАДОВА ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ	20
2.1. Історичне джерело в парадигмі освітнього процесу	20
2.2. Класифікація історичних джерел	29
РОЗДІЛ 3. ПИСЕМНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ОСНОВНІ ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА З УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.	34
3.1. Теорія і методика використання писемних документів	34
3.2. Писемні документи: досвід, практика та рекомендації	44
РОЗДІЛ 4. АУДІОВІЗУАЛІЗАЦІЯ ДЖЕРЕЛ ПРИ ВИВЧЕННІ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1917-1921 РР. В УКРАЇНІ	68
4.1. Методичні особливості використання аудіовізуального джерельного комплексу	68
4.2. Практичне застосування аудіовізуальних джерел в освітньому процесі	79
ВИСНОВКИ	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	91
ДОДАТКИ	104
Додаток А. Структурно-логічна схема при вивченні І Універсалу Української Центральної Ради	104
Додаток Б. Речові пам'ятки (Кам'янець-Подільський ліцей № 9 імені Аліма Мироновича Трояна, вчитель Нетеча Я. І.)	105

ВСТУП

Актуальність. Події, що відбувалися на теренах України у період революції 1917 – 1921 рр., є однією із складових сторінок вітчизняної історії. Її унікальність зумовлена тим, що вона мала була загальноукраїнським явищем. У всіх регіонах створювалися та діяли українські органи революційної влади, політичні партії та громадські інституції, відроджувалася культура. Вона пробудила після довготривалого забуття українську ідею, ідею національної державності. Впродовж тривалого часу на політичній арені постали Українська Центральна Рада, Українська Держава Павла Скоропадського, Західно-Українська Народна Республіка, Директорія УНР. Еволюція поглядів від автономії до незалежності засвідчила, що історичні прагнення українців дедалі більше охоплюють їх свідомість. Створення та діяльність українських національних урядів привчили мешканців України відчувати себе українцями. Без цих героїчних подій було б неможливим проголошення державної незалежності України в 1991 р.

Відтак, як зазначено в основоположних документах, що стосуються організації і проведення освітнього процесу на уроках історії в закладах середньої освіти, вивчення події Української революції 1917–1921 рр. створюють необхідні умови для розвитку та соціалізації особистостей учениць/учнів, формуванні їхньої національної самосвідомості, загальної культури, світоглядних орієнтирів, творчих здібностей, дослідницьких і життєзабезпечувальних навичок, здатності до саморозвитку й самонавчання в умовах глобальних змін і викликів. Процес досягнення цієї мети багатогранний.

Отримання знань і набуття необхідних компетенції на уроках історії відбувається шляхом поєднання різних методів, форм, прийомів і засобів організації творчої діяльності учнів. У цьому контексті неабияке значення набуває звернення уваги на історичні джерела та вироблення ефективних методик їх використання, зокрема при вивченні подій, що відбувалися в цю

революційну добу на уроках в закладах середньої освіти. Адже залучення історичних джерел у процес навчання історії, в першу чергу, дає змогу познайомити учнів з науковими методами історичного пізнання, стимулює розвиток в учнів умінь критичного аналізу тексту, критичного мислення в цілому та прищеплення толерантності й поваги до різноманітності.

Об'єктом дослідження є процес навчання історії в старших класах закладів середньої освіти. **Предметом дослідження** є методичні умови використання історичних джерел при вивченні Української революції 1917-1921 рр. на уроках історії в закладах середньої освіти.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1917 по 1921 рр. Нижню межу зумовлена виникненням Української Центральної Ради, що символізував початок революційних подій, а верхня – другим Зимовим походом, що ознаменував їх завершення.

Мета роботи полягає у теоретичному обґрунтуванні практики застосування історичних джерел при вивченні Української революції 1917-1921 років на уроках в закладах середньої освіти. Відповідно до мети нами поставлено завдання дослідити:

- 1) стан наукової розробки теми дослідження;
- 2) охарактеризувати використану джерельну базу;
- 3) розкрити методологічні засади дослідження;
- 4) з'ясувати місце і роль історичних джерел в парадигмі освітнього процесу;
- 5) охарактеризувати класифікацію історичних джерел;
- 6) дослідити методику використання писемних джерел як найбільш поширених в освітньому процесі;
- 7) виробити і запропонувати для освітнього загалу відповідні практичні рекомендації із використання писемних історичних джерел
- 8) дослідити методичні аспекти аудіовізуальних джерел;
- 9) проаналізувати і рекомендувати конкретні приклади ефективного використання на уроках аудіовізуальних історичних джерел.

Методологічна основа дослідження базується на універсальних принципах історичного процесу: історизму, науковості, об'єктивності, комплексності, системності. У роботі використані загальнонаукові (аналізу, синтезу) та конкретно-історичні (історико-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-ретроспективний, історико-статистичний) методи навчання. Використання даного інструментарію дало змогу досягти мети та виконати поставлені дослідницькі завдання.

Елементи наукової новизни полягають у спробі узагальнення теоретичної бази використання історичних джерел при вивченні Української революції 1917–1921 рр. на уроках у закладах середньої освіти, а також накопиченні бази їх практичного застосування на конкретних прикладах.

Практичне значення роботи полягає в тому, що фактичний матеріал, основні положення створюють основи для подальших науково-методичних розробок у галузі вітчизняної методики викладання історії України, зокрема подій Української революції 1917–1921 рр., а також у підручникотворчому процесі. Вони можуть бути використані у процесі вдосконалення змісту навчального курсу теорії і методики викладання історії у процесі професійної підготовки майбутніх учителів-істориків ВНЗ різного рівня акредитації, а також в закладах післядипломної педагогічної освіти

Апробація результатів. Окремі положення були апробовані на двох наукових конференціях:

1) науковій конференції студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка за підсумками НДР у 2024-2025 навчальному році (9-10 квітня 2025 р., м. Кам'янець-Подільський);

2) III-й Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Регіональні студії української історії» (10 квітня 2025 р., м. Вінниця);

Загальна апробація відбулася та на попередньому обговоренні на засіданні кафедри історії України 17 листопада 2025 р.

Публікації. З теми роботи опубліковано дві статті:

1) «Використання державно-правових актів новітнього гетьманату при вивченні Української Держави 1918 р. в шкільному курсі історії України», у збірнику студентських наукових робіт Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка (опублікована у 2025 р.).

2) «Спогади як джерело вивчення культурного та духовного розвитку України в добу національної революції 1917–1921 рр. у закладах середньої освіти», у збірнику матеріалів III-ї Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції «Регіональні студії української історії» (опублікована у 2025 р.).

Структура роботи відповідає поставленим дослідницьким завданням. Включає в себе вступ, чотири структурованих розділи (9 підрозділів), висновки, список використаних джерел та літератури, що нараховує 123 позицій та додатків.

ВИСНОВКИ

Українська революція 1917–1921 рр. є однією із визначальних віх нашої вітчизняної історії. Вона стала свідченням зростання національної свідомості українців, і попри свою поразку, заклала основи для майбутнього відновлення незалежності України в 1991 р. Водночас, ці події є потужним уроком для сьогодення і майбуття. А тому ця тема є однією із ключових в освітньому процесі в закладах середньої освіти, їй, відповідно, на її опанування, згідно навчальної програми для 10 класів, приділено значну кількість годин. Вона фактично формує в учнівському загалі усі необхідні компетентності. Все це вимагає активного науково-методичного пошуку та накопичення практичного педагогічного досвіду, який би змогли застосовувати всі вчителі в освітньому процесі при вивченні подій нашого дослідження. Вагомим чинником, який допомагає досягти ефективного результату навчального процесу, є історичні джерела тієї епохи.

Аналіз історіографії свідчить, що події, котрі відбувалися на теренах України в революційні 1917-1921 рр. учнівські колективи в СРСР вивчали через призму громадянської війни в цій державі і в Україні. Шкільні підручники, навчальні та методичні посібники були пронизані ідеями притаманними для радянського тоталітарного режиму, які будувалися навколо формаційної теорії і класової боротьби. Обов'язком вчителя було цитування класиків марксизму-ленінізму.

Після розпаду СРСР та появи в 1991 р. на політичній карті незалежної, суверенної української держави, розпочався відхід від попередніх підходів не лише щодо трактування досліджуваної нами епохи, а й навчального процесу. Доволі швидко в навчальних планах з'явилися Українська Центральна Рада, Українська Держава 1918 р., ЗУНР, Директорія. Поступово почав розширюватися арсенал можливостей використання при вивченні Української революції 1917–1921 рр. історичних джерел, вироблятися і удосконалюватися

методики їх застосування. Відповідно накопичувалася практична складова освітнього процесу.

Джерельна база нашої роботи доволі репрезентативна. Вона включає як архівні матеріали, так і опубліковані документи. Останні склали її основу. В нагоді стали також спогади і мемуари учасників тих подій, які попри свою суб'єктивність мають загадки про окремі факти, невідомі загалу. Не залишилися поза нашою увагою і аудіовізуальні джерела, котрі стрімко набувають популярності освітньому навчальному процесі.

Застосована у роботі методологія дослідження стала необхідним інструментарієм глибокого, комплексного дослідження використання історичних джерел при вивченні Української революції 1917–1917 рр. в закладах середньої освіти.

Використання історичних джерел у процесі навчання історії має давню традицію і сягає в глибини на більш ніж півтора століть. Погляди науковців, педагогів, методистів на цю проблему в навчальному процесі постійно удосконалювалися. А відтак історичне джерело було одним із елементів парадигми освітнього процесу, котрий, водночас, постійно еволюціонував, удосконалювався. Свідченням цього є шкільні підручники, зокрема висвітлення у них історичної теми, яка стала в центрі нашої дослідницької уваги.

Сучасний стан трактування класифікації історичних джерел не має чіткого єдиного розуміння. В методиці історії практично всі класифікації подають історичне джерело як писемний документ, що звичайно не вірно. Адже є й ті, котрі не відносяться до писемних. Водночас ефективними при вивченні нового матеріалу з історії революційних подій 1917–1921 рр. в Україні будуть саме писемні та аудіовізуальні історичні джерела.

Основний масив історичних джерел, що використовуються при вивченні означених подій, представлений писемними документами. Можна сміливо констатувати, що сьогодні педагогічний загал виробив достатньо ефективні методики роботи з такими історичними джерелами. Серед них, насамперед, пам'ятки щодо роботи учнів з такими джерелами. Правильним можна вважати

акцентування уваги на проблему відбору документів для використання на уроці історії та методи і прийоми роботи учнів з такими джерелами, котрі б забезпечування вироблення у них необхідних компетенцій.

На сьогодні вже накопичено значний практичний досвід роботи з писемними документами, вироблено низку порад і рекомендацій на основі власного досвіду тих чи інших педагогів. У цьому контексті найбільш розвиненим вважаємо практику опрацювання учнями найважливіших документів, насамперед, що стосуються офіційної державної документалістики. Найяскравішим прикладом може слугувати вивчення і дослідження учнями Універсалів Української Центральної Ради. Водночас розвивається практика використання писемних документів особистісного походження.

Аудіовізуальні джерела (кінофотовідео документи, плакати, карикатури, пісні, речові пам'ятки та ін.) теж є вагомими історичними джерелами, котрі насамперед стосуються емоційної складової, занурення учнів у епоху що вивчається. Методичне забезпечення їх використання доволі різноманітне, але водночас і потужне. До послуг вчителів є різноманітні пам'ятки, анкети як правильно використовувати аудіовізуальні джерела, методики і особливості їх відбору тощо.

Практична складова використання аудіовізуальних джерел, зокрема щодо історії Української революції 1917–1921 рр. постійно збагачується, накопичується серйозний досвід їх застосування в освітньому процесі. З розвитком технічних можливостей, інформаційних технологій, насамперед використання мережі Internet, різко розширили можливості відбору вчителем необхідним, конкретного для кожної з тем, аудіовізуальним матеріалом. Водночас у цьому контексті дещо послаблюється місце і роль в освітньому процесі речових пам'яток, необхідний підбір яких, в силу об'єктивних і суб'єктивних обставин, може запропонувати не кожен вчитель.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архів українського німого кіно [онлайн-ресурс]. Державна архівна служба України. URL: <https://surl.li/nfqejs> (дата останнього звернення 02.12. 2025).
2. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: док. і матеріали : у 2 т. / Ін-т історії України НАН України, Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Дослідницький ін-т сучасної української історії (Філадельфія). Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т. 2. 744 с.
3. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. 632 с.
4. Електронний архів українського визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/?idUpCat=1147> (дата останнього звернення 02.12. 2025).
5. Єфремов С. Щоденник: Про дні минулі (спогади). *Український історичний журнал*. 2013. № 1. С. 179-187.
6. Закон України Про освіту, 2017. URL: <https://surl.li/xlgjlc> (дата останнього звернення 02.12.2025).
7. Закон України Про повну загальну середню освіту, 2020. URL: <https://surl.li/rsrdbw> (дата останнього звернення 02.12. 2025).
8. Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-х томах 8-ми книгах. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. Т. 1. 584 с.
9. Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-х томах 8-ми книгах. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. Т. 2. 712 с.
10. Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-х томах 8-ми книгах. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005 Т. 3. Кн. 1. 644 с.
11. Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-х томах 8-ми книгах. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. Т. 3. Кн. 2. 680 с.

12. Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-х томах 8-ми книгах. Івано-Франківськ: Лілея-НВ 2008. Т.4. 886 с.
13. Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-х томах 8-ми книгах. Івано-Франківськ: Місто НВ 2009. Т. 5. Кн.1. 944 с.
14. Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-х томах 8-ми книгах. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. Т. 5. Кн. 2. 948 с.
15. Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-х томах 8-ми книгах. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. Т. 5. Кн. 3. 992 с.
16. Історія України. Всесвітня історія. 6-11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти, 2022. URL: <https://surl.li/nsyund> (дата останнього звернення 02.12. 2025).
17. Історія України: Хрестоматія /[упоряд. В. М. Литвин; відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України]. Київ: Наукова думка, 2013. 1056 с.
18. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, ре-флексії. Інсбрук, 1960. 130 с.
19. Міжархівний пошуковий портал. URL: <https://searcharchives.net.ua/> (дата останнього звернення 02.12. 2025).
20. Національна доктрина розвитку освіти у ХХІ ст. *Педагогічна газета*. 2001. 7 липня.
21. Павло Скоропадський: Спогади (кінець 1917–грудень 1918). Київ–Філадельфія, 1995. 493 с.
22. Пекарчук Х. Вояцьким шляхом (цикл спогадів). *Наше життя*. Філадельфія. 1969. №/№ 2-10. С.1-55. URL: <https://surl.li/pbyebz> (дата останнього звернення 02.12. 2025).

23. Повстань, повстань народе мій. URL:
<https://www.youtube.com/watch?v=cJhIFaF1ZSg> (дата останнього звернення 02.12. 2025).
24. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах / Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. Київ: Темпора, 2015. Т. 2. 412 с.
25. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. Т. 1: 4 березня–грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.] / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, 1996. Т.1. 589 с.
26. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. Т. 2: 10 грудня 1917р. – 29 квітня 1918р. / [упоряд. В. Ф. Верстюк та ін.; ред. В. А. Смолій та ін.; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України]. Київ: Наукова думка, 1997. Т.2. 422 с.
27. Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Док. і матеріали / [упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.]. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 1024 с.
28. Українські пісні часів Української революції 1917–1920. URL:
<https://www.youtube.com/watch?v=nkeuTEuKNg4> (дата останнього звернення 02.12. 2025).
29. Фільм «Українська Революція» за спогадами Всеволода Петріва. URL:
<https://surl.lt/avtqix> (дата останнього звернення 02.12. 2025).
30. Фонди періоду Української революції. URL:
URL: <https://e-resource.tsdavo.gov.ua/guide/6/> (дата останнього звернення 02.12. 2025).
31. Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.). Навчальний посібник для 10 кл. середньої школи. Київ: Генеза, 1998. 400 с.
32. 100 років боротьби. Українська революція 1917–1921 рр. URL:
<https://uinpr.gov.ua/> (дата останнього звернення 02.12. 2025).

Література

Монографії, статті, наукові видання

33. Алмашій М. І, Анкета аналізу історичного документального фільму. URL: <https://surl.li/lpnjxr> (дата останнього звернення 02.12. 2025).
34. Баханов К. О. Групова робота на уроках історії. *Історія в школах України*. 1998. № 4. С. 38-43.
35. Баханов К. О. Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі: Монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2000. 160 с.
36. Баханов К. О. Лабораторно-практичні роботи з історії в середній школі. *Український історичний журнал*. 1991. №4. С. 86-93.
37. Баханов К. О. Оновлення змісту сучасної шкільної історичної освіти: Монографія. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2005. 326 с.
38. Баханов К. О. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти: Монографія. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2005. 384 с.
39. Баханов К. Проблема дослідження історичних джерел у шкільній освітній практиці ХХ ст.: організаційно-технологічний аспект. *Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація: монографія / Наук. ред. д.і.н. проф. О. О. Салати*. Вінниця, ТОВ «ТВОРИ», 2018. С. 292-345.
40. Баханова С. Історичні джерела в шкільних підручниках з історії: еволюція підходів. *Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація: монографія / Наук. ред. д.і.н. проф. О. О. Салати*. Вінниця, ТОВ «ТВОРИ», 2018. С. 262-292.
41. Верстюк В. Українська революція 1917–1921. URL: <https://surl.li/ddprfk> (дата останнього звернення 02.12. 2025).
42. Власов В. Історичне джерело в арсеналі дидактичних засобів: чи здатна методика подолати втому від історії? *Історія в школах України*. 2009. №4. С. 3-8.

43. Ганаба С. Візуальні джерела на уроках історії: можливості використання. *Проблеми дидактики історії: збірник наукових праць* / [редкол.: С. Копилов (голова, наук. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Вип. 16. С. 28-38.
44. Горпинко О. С. Візуалізація інформації на уроках історії як метод розвитку історичного мислення учнів. *Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства та суспільствознавчих дисциплін»* / [упоряд. Г. Г. Яковенко]. Харків, 2019. С. 25-29.
45. Горпинко О. С. Роль візуалізації інформації у формуванні історичного мислення учнів. *Історія та правознавство*. №10-12 (578-580) квітень 2020. С. 17-20.
46. Десятов Д. Про використання відеоматеріалів на уроці історії. *Історія України*. 2007. № 18 (514). С. 12-18.
47. Дрібниця В. О. Використання відео та мультимедійних матеріалів на уроках історії України та всесвітньої історії у 6-11 класах. *Історія та правознавство*. 2017. № 14. С. 7-15.
48. Дрібниця В. О. Використання відео та мультимедійних матеріалів на уроках історії. *Історія України*. 2007. № 17(513). С. 10-18.
49. Дубінський В., Мельник О. Українська держава (гетьманат Павла Скоропадського): внутрішня та зовнішня політика (проект дослідницького уроку). *Проблеми дидактики історії: збірник наукових праць* / [редкол.: С. Копилов (голова, наук. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Вип. 15. С. 114-121.
50. Желіба О. Вивчення процесу становлення державних органів України 1917-1921 рр. *Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація: монографія* / Наук. ред. д.і.н. проф. О. О. Салати. Вінниця, ТОВ «ТВОРИ», 2018. С. 217-235.

51. Жуковець А. Й. Методика роботи з візуальними джерелами на уроках історії в 8 класі. URL: <https://surl.li/ajelxr> (дата останнього звернення 02.12. 2025).
52. Завальнюк О. М. Вивчення Української революції 1917–1921 рр. в шкільному курсі історії (до питання якості сучасних підручників посібників). *Проблеми дидактики історії: збірник наукових праць* // редкол.: С. А. Копилов (голова, наук. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2014. Вип. 5. С. 129-138.
53. Задорожна Л. В. Історичні документи як основа побудови пізнавальних завдань. *Історія в школах України*. 2002. № 2. С. 35-39.
54. Задорожна Л. В. Навчальні функції історичних документів. *Педагогіка вищої та середньої школи: Збірник наукових праць*. Кривий Ріг: КДПУ, 2004. Вип. 7. С. 179-190. «історичний документ» як дослідницька проблема. *Рідна школа*. 2003. № 7. С. 25-26.
55. Задорожна Л. Навчити працювати самостійно (Інтеграційний метод роботи з історичними документами). *Історія в школах України*. 2004. № 5. С. 7–10.
56. Задорожна Л.В. Діалектичний метод роботи з історичним документом. *Рідна школа*. 2002. № 12. С. 41-43.
57. Заруднєва Л. Л. Презентація узагальнення з теми «В боротьбі за українську незалежність. Центральна Рада (березень 1917–квітень 1918 рр.). URL: <https://surl.lt/msoiqa> (дата останнього звернення 02.12. 2025).
58. Ковбасюк Т. Методичні прийоми використання писемних джерел у навчанні історії. *Історія в школах України*. 2009. № 9. С. 14-17.
59. Ковбасюк Т. Розвиток самостійності учнів основної школи в процесі формування вмінь працювати з історичними джерелами. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2009. № 47. С. 126-133.
60. Ковбасюк Т. Традиції та новації у використанні писемних джерел на уроках історії України. *Історія в школах України*. 2008. № 11-12. С. 46-48.

61. Комаров В.О. Методичні умови формування історичного мислення старшокласників. Кривий Ріг, 1995. 114 с.
62. Кравчук О. Способи опрацювання писемних джерел на уроках історії в загальноосвітній школі. *Проблеми дидактики історії: збірник наукових праць* /[редкол.: С. А. Котилів (голова, наук. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. 7. С. 187-196.
63. Кулакова А. Більшовицькі плакати часів Української революції. URL: <https://jts.donnu.edu.ua/article/view/16017> (дата останнього звернення 02.12. 2025).
64. Кулакова А. Мистецтво українського плаката в контексті української національної революції. URL: <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/17281> (дата останнього звернення 02.12. 2025).
65. Кулакова А. Плакати часів Української національної революції 1917–1921 рр. URL: <https://jts.donnu.edu.ua/article/view/14477> (дата останнього звернення 02.12. 2025).
66. Лізанець А. М. Українська революція та боротьба за відновлення державності 1917–1921 рр. URL: <https://surl.lt/msoiqa> дата останнього звернення 02.12. 2025).
67. Любовець Н. І. Мемуарій Української революції (1917–1921 рр.): автори і жанри. *Українська біографістика*. 2017. № 15. С. 260-286.
68. Маркітан Л. П. Інформаційний потенціал кінофотовідеодокументів як історичного джерела. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 34-49.
69. Мисан В. Знаходити відповіді самостійно (Можливості використання текстових джерел в процесі навчання історії). *Історія в школах України*. 2005. № 5. С. 4-11.
70. Мисан В. О. Вивчення писемних джерел на уроках з історії України. Універсали Центральної Ради. *Історія в школах України*. 1997. № 2. С.3-34.

71. Мірошніченко К. Початок Української революції. Українська Центральна Рада. URL: <https://surl.li/nijenk> (дата останнього звернення 02. 12. 2025).
72. Мірошніченко К. Українська держава Павла Скоропадського. URL: <https://surl.cc/eoyfim> (дата останнього звернення 02.12. 2025).
73. Молоткіна В., Хмельницька В. Застосування візуальних джерел на уроках історії як засобу формування критичного мислення учнів. *Society. Document. Communication. Соціум. Документ. Комунікація. Збірник наукових праць*. Переяслав: ФОП Домбровська Я.М. 2023. Вип. 18. С. 227-252.
74. Мороз І. В. Особливості роботи з історичними джерелами в умовах дослідницького навчання. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/713287/> (дата останнього звернення 02.12. 2025).
75. Мороз І. Історичні джерела в шкільному підручнику історії: критерії відбору та прийому роботи. URL: <https://salo.li/C3Ada3e> (дата останнього звернення 02.12. 2025).
76. Мороз П., Мороз І. Інформаційний та методичний потенціал фотографії як історичного джерела (на прикладі підручника «Досліджуємо історію і суспільство») URL: <https://ipvid.org.ua/index.php/psp/article/view/658/676> (дата останнього звернення 02.12. 2025).
77. Невінчана Н. Другий зимовий похід армії УНР. URL: <https://surl.li/qxywun> (дата останнього звернення 02.12.2025).
78. Нетрадиційні уроки в арсеналі організаційних форм навчання історії. URL: <http://www.novapedahohika.com/noloms-215-1.html>. (дата останнього звернення 02. 12. 2025).
79. Олійник Д. Використання державно-правових актів новітнього гетьманату при вивченні Української Держави 1918 р. в шкільному курсі історії України. *Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / [редкол.: О.М. Федьков (гол.), О.Б. Комарніцький (відп. ред.), О.В. Віннічук та ін.]

- Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2025. Вип. 22. Ч. 1. С. 144-147.
80. Олійник Д. Спогади як джерело вивчення культурного та духовного розвитку України в добу національної революції 1917–1921 рр. у закладах середньої освіти. Регіональні студії української історії. Матеріали III Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції. 10 квітня 2025 р. / [відп. ред. І.М.Романюк]. Вінниця : ВДПУ, 2025. С. 119-122.
 81. Папакін Г. В. Історичні джерела. URL: <https://surl.li/qgmacg> (дата останнього звернення 02. 12. 2025).
 82. Пижик А. М. Втілення в радянському художньому кіно образів «ворога» та «героя» періоду Української революції 1917–1921 рр. *Грані*. 2018. Т. 21. № 6. С. 28–38.
 83. Піхур О. Нетрадиційні форми організації навчання: переваги та недоліки. URL: <https://surl.li/mrtqbb> (дата останнього звернення 02. 12. 2025).
 84. Пометун О., Гупан Н. Візуальні джерела у підручнику з історії як засіб розвитку критичного мислення учнів. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722577/1/PSP.pdf> (дата останнього звернення 02. 12. 2025).
 85. Прушак Т. В. Українська революція та боротьба за відновлення державності 1917–1921 рр. (дати, персоналії) // URL: <https://naurok.com.ua/trenazher-dati-postati-z-temi-ukra-nska-revoluciya-ta-borotba-za-vidnovlennya-derzhavnosti-1917---1921-rr-488402.html> (дата останнього звернення 02. 12. 2025).
 86. Скирда І. М., Воропаєва В. В. Методика роботи з історичними джерелами на уроках (заняттях) історії: з досвіду практикуючого учителя (викладача). *Матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства та суспільствознавчих дисциплін»* / [упоряд. Г. Г. Яковенко]. Харків, 2020. С. 92-100.

87. Стаднік В. О. Історія в кіно: правда чи вигадка. Про використання історичної тематики на уроках історії. *Історія та правознавство*. 2007. № 16-18. С. 12-14.
88. Стрельський Г. В., Абраїмов В. М. Використання мемуарної літератури про Великий Жовтень на Україні при вивченні історії СРСР у IX класі. *Український історичний журнал*. 1983. № 3. С. 87-92.
89. Удод О. Українська історична дидактика: академічний дискурс (До 80-річчя Інституту історії України) /[за ред. В. Смолія. Київ: НАН України, Інститут історії України, 2016. 214 с. (серія «Студії з інституціональної історії»).
90. Удод О. А. Дидактика історії: яким має бути універсальний підручник з української історії. *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 199-209.
91. Удодік Н. А. Обличчя Української революції 1917–1921 рр. URL: <https://surl.li/zejqcg> (дата останнього звернення 02.12. 2025).
92. Урок про Героїв Крут: історія України без брому. URL: <https://osvitoria.media/experience/yak-provesty-urok-pro-geroyiv-krut/> (дата останнього звернення 02. 12. 2025).

Підручники. Навчальні посібники

93. Баханов К. О. Лабораторно-практичні роботи з історії України (методичний посібник для вчителя). Київ: Генеза, 1996. 208 с.
94. Бурнейко І. О., Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В. Історія України. Рівень стандарту: підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль: Астон, 2018. 256 с.
95. Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (профільний рівень): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД, 2018. 304 с.
96. Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД, 2018. 256 с.

97. Використання аудіовізуальних та мультимедійних засобів й учнів на уроках історії. URL: <https://surl.li/drzmhj> (дата останнього звернення 02. 12. 2025).
98. Волкова Н.П. Педагогіка: посіб. для студ. вищих навч. закл. Київ: Академія, 2002. 416 с.
99. Гісем О. В. Історія: Україна і світ (інтегрований курс, рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти. Харків: «Ранок», 2018. 256 с.
100. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2018. 240 с.
101. Джерелознавство історії України: довідник / [ред. кол.: Боряк Г. В., Войцехівська І. Н., Калакура Я. С. (заст. голови), Павленко С. Ф., Слюсаренко А. Г., Сохань П. С. Київський університет ім. Т. Шевченка, Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського]. Київ, 1998. 212 с.
102. Історичне джерелознавство: Підручник / [Я. С. Каланкура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін.]. Київ: Либідь, 2002. 488 с.
103. Кульчицький С. В., Коваль М. В., Лебедєв Ю. Г. Історія України: підруч. для 10 кл. середньої школи. Київ: Освіта, 1998. 288 с.
104. Курилів В. Методика викладання історії: навч. посіб. Харків; Торонто: ТОВ Вид-во «Ранок», 2008. 256 с.
105. Макаруч С. Писемні джерела з історії України. Курс лекцій. Львів: Світ, 1999. 352 с.
106. Мороз П. В. Дослідницька діяльність учнів в процесі навчання історії України. Методичний посібник. Київ: Педагогічна думка, 2012. 128 с.
107. Мочкіна Л. І., Гурко Т. С. Нестандартні уроки з історії України: метод. посіб. Тернопіль: Мандрівець, 2002. 72 с.
108. Мудрий М., Аркуша О. Г. Історія: Україна і світ (інтегр. курс, рівень стандарту): підруч. для 10-го кл. закл заг. серед. Освіти. Київ: Генеза, 2018. 288 с.

109. Нетрадиційні типи уроків. URL: <https://studfile.net/preview/8321408/> (дата останнього звернення 02. 12. 2025).
110. Олійник С. В. Музика в засвоєнні знань учнів з історії: Методичні поради. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2005. 22 с.
111. Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти. Київ: УОВЦ «Оріон», 2018. 256 с.
112. Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень. Київ: Вид. дім «Освіта», 2012. 288 с.
113. Пометун О. І, Пироженко Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: наук.-метод. посіб. Київ: «А.С.К.», 2004. 192 с.
114. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза, 2006. 328 с.
115. Понежа Н. О. Практична медіаосвіта: творчі завдання для роботи з візуальними та аудіовізуальними медіапродуктами на уроках історії. Першотравневськ, 2019. 73 с.
116. Сорочинська Н. М., Гісем О. О. Історія України [рівень стандарту]: підручник для 10 кл. закладів загальн. серед. освіти. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2018. 256 с.
117. Турченко Ф. Г. Історія України. 10 клас. Профільний рівень. Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: Генеза, 2010. 302 с.
118. Формування історичного мислення в учнів при вивченні історії України (метод. поради вчителям) / [авт. кол.: Філінюк А. Г. (голова), Журко О. І., Сорокатиий В. М., Шайнога В. М.]. Хмельницький, 1994. 58 с.
119. Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України. Рівень стандарту: підручник для 10 класу закладів середньої освіти. Тернопіль: Астон, 2023. 292 с.

120. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії: навч.-метод. посіб. Харків, 2017. 324 с.

Дисертації

121. Баханов К. О. Теоретико-методичні засади трансформації сучасної шкільної історичної освіти. дис. д-ра пед. наук: 13.00.02. Київ, 2007. 572 с.
122. Задорожна Л. В. Методика використання історичних документів на уроках історії в загальноосвітній школі. дис. канд. пед. наук: 13.00.02. Кривий Ріг, 2004. 211 с.
123. Ковбасюк Т. Л. Методичні засади використання писемних історичних джерел у навчанні історії України учнів основної школи. дис. канд. пед. наук: 13.00.02. Київ: 2010. 238 с.